

Kris Steyaert

IN 'T HARTE VAN JAVA (1881)

Exotiek en nationalisme in het Indische oeuvre van Willem Jacobsz. Hofdijk

48

IN THE HEART OF JAVA (1881)

Exoticism and nationalism in the Dutch East Indies verse epics of Willem Jacobsz. Hofdijk

Towards the end of his life, the Dutch poet Willem Jacobsz. Hofdijk wrote his ambitious verse epic *In the heart of Java* (*In 't harte van Java*), set in seventeenth-century Indonesia. Two similar works soon followed. This article examines the various literary techniques used by the author to evoke the exoticism of a world he had never experienced himself. The received idea that Hofdijk started writing his Dutch East Indies poems when his son joined the colonial army is exposed as a fallacy. It is my contention that Hofdijk's epics, deliberately distorting historical facts, were intended to strengthen the resolve of the Dutch against the rebellious province of Aceh.

In 1886 werd de zeventigste verjaardag van de dichter en toneelschrijver Willem Jacobsz. Hofdijk (1816-1888) uitgebreid gevierd. Zowel de Nederlandse als de Belgische regering verleende de jubilaris een ridderorde en de kranten- en weekbladenpers besteedden ruimschoots aandacht aan de feestelijkheden. Vandaag zijn de persoon en het oeuvre van Hofdijk in de vergetelheid terechtgekomen: in Van den Bergs en Coutteniers *Alles is taal geworden* (2009), het deel over de negentiende eeuw in de nieuwe literatuurgeschiedenis die is opgezet door de Nederlandse Taalunie, worden zijn leven en werk niet behandeld. De twintigste eeuw heeft slechts twee boekwerken over Hofdijk voortgebracht: een proefschrift uit 1928 dat zich beperkt tot de periode tot 1858 en de laatste dertig jaar van het werkzame leven onbesproken laat, en een brieveneditie uit 1993 met de correspondentie aan J.A. Alberdingk Thijm.¹ In zijn eigen tijd heeft Hofdijk vooral naam

1 A. Hendriks, *Willem Hofdijk. De minstrel van Kennemerland* (Amsterdam: H.J. Paris,

Afb. 1 Portret van W.J. Hofdijk door P.J. Arendzen, opgenomen als frontispice in de bundel *In 't harte van Java* (1881).

gemaakt met balladen over het middeleeuwse Kennemerland. Als schrijver legde hij zich bij voorkeur toe op het scheppen of herscheppen van andere werelden, van wat hij zelf 'historische landschappen' noemde. Het fundament van deze ge(re)construeerde realiteit wordt gevormd door noties als nationale identiteit en vaderlandslievendheid. Voor hedendaagse lezers die geïnteresseerd zijn in literatuur als ideologisch gebaar valt in Hofdijks oeuvre dan ook heel wat interessants te rapen.

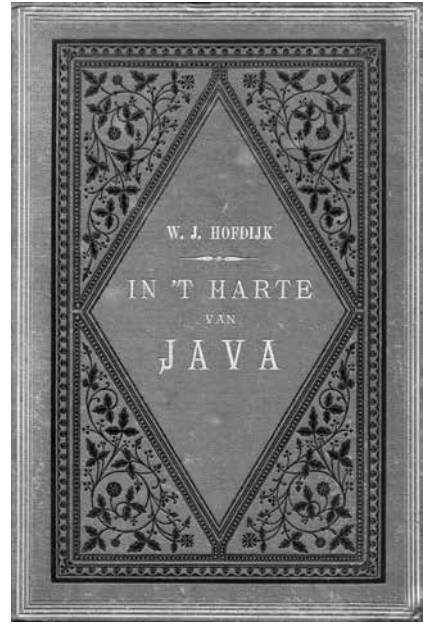
Hofdijks eerste dichtwerken waren grotendeels geïnspireerd op de populaire versvertellingen van Lord Byron. Zijn verhalende gedichten en later ook zijn toneelstukken zijn steeds weer gesitueerd in het verleden en behandelen episodes uit de vaderlandse geschiedenis. Als hij in 1851 op voorspraak van Jacob van Lennep aangesteld wordt als leraar Nederlands aan het gymnasium te Amsterdam, begint hij ook meer educatieve werken te schrijven, waaronder een *Geschiedenis der Neder-*

1928); E.M. de Ree, red., *W.J. Hofdijk. Brieven aan J.A. Alberdingk Thijm*. Thesaurus 5 (Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman, 1993).

landsche letterkunde voor gymnasiën en zelfonderricht (1853) en een geïllustreerde *Schets van de geschiedenis der Nederlanden* (1857). Aan zijn indrukwekkende oeuvre voegt hij in 1881 een bijzonder werk toe, *In 't harte van Java*, een episch gedicht in twintig zangen.² De bundel is gewijd aan wat bekend is geworden als de Eerste Javaanse Successieoorlog die zich in hoofdzaak afspeelde in de jaren 1670-1680, dit wil zeggen ongeveer driekwart eeuw nadat de Nederlanders voor het eerst voet aan wal hadden gezet in Indië.

Dit lange gedicht kan beschouwd worden als het begin van een Indische trilogie: *In 't harte van Java* werd gevolgd door de bundel *In het gebergte Dieng* (1884) en daarna door *Dajang-Soembi* (1887). Alles bij elkaar zijn dit bijna 14.000 versregels gewijd aan het rijk van Insulinde. Ondanks deze indrukwekkende bijdrage aan de literatuur over Indië wordt ook in het hedendaagse postkoloniale literatuuronderzoek aan Hofdijk nauwelijks aandacht besteed. Veel meer dan de twee bladzijden die Rob Nieuwenhuys aan hem wijdt in zijn *Oost-Indische spiegel* is er niet. Nieuwenhuys' oordeel was overigens niet onverdeeld negatief: hij vond dit Indische dichtwerk 'geen adembenemende litteratuur' maar werd desondanks getroffen door 'verschillende waardeerbare en zelfs bewonderenswaardige fragmenten'.³

In wat volgt wil ik stilstaan bij twee grote vragen. Ten eerste: hoe geeft *In 't harte van Java* concreet gestalte aan een exotische wereld die in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds zichtbaarder werd in de Nederlandse letterkunde? Om hierop een antwoord te kunnen formuleren, zal ik mij concentreren op zowel de formele als inhoudelijke kenmerken waarmee de bundel zich onderscheidt van andere literaire werken over Indië uit die tijd. Een voorbeeld van een ongevoorn vormaspect is het metrum, door de dichter zelf als 'uithemsch' gekwali-

Afb. 2 Voorplat van *In 't harte van Java* (1881), Hofdijks eerste Indische bundel.

-
- 2 Willem Hofdijk, *In 't harte van Java* (Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1881). Verdere verwijzingen naar *In 't harte van Java* worden in de tekst gegeven als *HJ*.
 - 3 Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*, 2e, verbeterde druk (Amsterdam: Querido, 1973), 133.

ficeerd. Inhoudelijk bijzonder zijn onder meer de motto's en de aandacht voor de inheemse bevolking, ook voor de lagere klassen. De tweede hoofdvraag luidt: hoe kwam thuisblijver Hofdijk ertoe zijn laatste levensjaren te wijden aan een doorgedreven poëtische verkenning van de koloniale geschiedenis? Het antwoord op deze vraag ligt mijns inziens in de ideologische overwegingen die de dichter ertoe gebracht kunnen hebben om, naar het woord van een toenmalige criticus, als 'iemand van gevorderden leeftijd' deze 'stoute sprong' te wagen.⁴ Ik wil vooral laten zien dat het gedicht gelezen kan worden als een respons op de koloniaal-politieke actualiteit.

INDIË UIT TWEDE HAND

De hoofdintrige van Hofdijks epos in verzen laat zich als volgt samenvatten. De islamitische priester Kadjoran weet Troeno Djojo, prins van Madoera, ertoe over te halen de Javaanse keizer Mangkoerat te verdrijven. De keizer zou zich immers politiek en religieus te veel laten beïnvloeden door de christelijke Nederlanders. Wanneer Mangkoerat overlijdt kort na zijn overhaaste vlucht uit de *kraton* (een Javaans paleis), wordt zijn zoon Anoem benoemd als opvolger. De kersverse keizer roept met succes de hulp in van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie die Kadjoran en de rebellen verslaat. Als de strijd ten einde is, hebben de Nederlanders hun greep op Java aanzienlijk versterkt, zowel economisch als territoriaal.

Voor een goed begrip is het noodzakelijk *In 't harte van Java* literair-historisch te contextualiseren. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd Indië een ongemeen populair onderwerp in de Nederlandse letteren. Bekend is de uitspraak van Conrad Busken Huet uit 1881, het jaar waarin Hofdijks gedicht verscheen:

Indië is ook in het litterarische eene melkkoe. Wanneer onze kleinzonen eenmaal aan het katalogiseren gaan, dan zullen zij zich verbazen over het cijfer der nederlandsche letterkundigen van beiderlei geslacht, door wie in de tweede helft der negentiende eeuw aan deze speen getrokken is.⁵

Enkele min of meer bekende auteurs die in deze periode de Indische koe letterkundig hebben gemolken zijn, in chronologische volgorde, Mina Kruseman met *Een huwelijk in Indië* (1873), Melati van Java met *De familie van den resident* (1875), Annie Foore met *De koloniaal en zijn overste* (1877) en G.J.P. Valette, de zwager van Louis Couperus, met *Baren en oudgasten* (1880).⁶ In de jaren 1880 verschijnt ook P.A. Daum op het toneel met onder meer *Van de suiker in de tabak* (1883-84). Dat

⁴ C.W. Bruinvis, '27 Juni 1886', *Eigen Haard*, 10 juli 1886, 318.

⁵ Conrad Busken Huet, 'Indische letteren', *De Amsterdammer*, 20 februari 1881, 4.

⁶ Deze auteurs worden ook allemaal met naam genoemd in Busken Huets artikel in *De Amsterdammer*.

Hofdijks werk in de jaren 1880 Indië als onderwerp heeft, is op zich dus niet uitzonderlijk. Wél ongewoon is dat Indië hier verschijnt in poëtische gedaante. Alle andere net genoemde auteurs opteerden immers voor proza. Voor zover bekend, heeft de negentiende eeuw slechts één ander Nederlandstalig gedicht van vergelijkbare omvang voortgebracht waarin Indische stof centraal staat: P.P. Roorda van Eysinga's *Nederlands roem in Oost-Indië* (1831).

52

Hofdijk verschilt ook nog op een ander belangrijk punt van zijn collega's. Alle bovengenoemde auteurs kenden Indië en zijn inwoners door eigen aanschouwing en konden terugvallen op hun persoonlijke ervaringen in de kolonie. Hofdijk daarentegen heeft duizenden en duizenden verzen geschreven over een land dat hij nooit heeft gezien. Dit manco trachtte hij te compenseren door onder de dakspanten van zijn Amsterdamse woning deze door hem onbetreden andere wereld in miniatuurformaat na te bouwen. Zo is de volgende anekdote bewaard gebleven:

Op den zolder zijner [...] woning op de Vijzelgracht [...] had hij met schragen en groote planken een toestel gemaakt, waarop Java aanschouwelijk was voorgesteld. Kaarten, terreinschetsen, profielen, gravures, prenten, teekeningen, photographische en steréoscopische afbeeldingen in elke deugdelijkheid, grootte en geldswaarde vormden eene tentoonstelling van zijn begeerd onderdeel.⁷

Dit leidde tot frappante resultaten. Hofdijks weergave van Indië in zijn verzen was zo overtuigend dat sommigen hem 'een gaaf van *seconde vue*' toedichtten die zelfs tot in de kolonie 'de grootste bewondering wekte'.⁸ Aegidius Timmerman, die Hofdijk als leraar had gehad op het Amsterdamse gymnasium, herinnerde zich later het bijzondere plezier waarmee de dichter tijdens de les soms voordroeg uit *In 't harte van Java*: 'Men kon zien dat hij kinderlijk blij was, toen iemand van ons hem vroeg: "Is het al lang geleden dat u uit Indië terug is, meneer?"'⁹ Hoewel zijn Indië altijd een Indië uit tweede hand is gebleven, verwierf Hofdijk met zijn grondig gedocumenteerde epische gedichten toch een zekere reputatie als deskundige ter zake. Daartoe droeg ook een driedelige artikelenreeks van 53 bladzijden over de woringsgeschiedenis van Batavia bij die hij in 1887 en 1888 publiceerde in *De Gids*.¹⁰

7 J.G. Frederiks, 'Levensbericht van Willem Hofdijk, Jacobsz.', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden: E.J. Brill, 1889), 251.

8 'Letterkundige kroniek. W.J. Hofdijk', *De Gids* 52, nr. 4 (1888): 169. In zijn recensie van *In 't harte van Java* oordeelde Albert Verwey: 'Bij het lezen van zijn werk is men voortdurend onder den indruk dat die man veel en velerlei tafereelen werkelijk moet hebben gezien'. Albert Verwey, 'Iets over Hofdijk's: *In 't harte van Java*', *De Amsterdammer*, 11 mei 1884, 6.

9 Aegidius W. Timmerman, *Tim's herinneringen*, red. Harry G.M. Prick, Privé-Domein 84 (Amsterdam: Arbeiderspers, 1983), 97.

10 Voor Hofdijks weergave van het zeventiende-eeuwse Batavia, voornamelijk in canto VII van *In 't harte van Java*, zie Kris Steyaert, 'Batavia as patria. Literary representations of

Het zou overigens verkeerd zijn te menen dat Indië pas in 1881, met de publicatie van *In 't harte van Java*, zijn sporen heeft nagelaten in Hofdijks oeuvre. In 1869 vierde men de tweehonderdvijftigste verjaardag van de stichting van Batavia door Jan Pieterszoon Coen. Hofdijk kreeg van regeringswege de opdracht de tekst te schrijven van een feestcantate en ontving daarvoor de prinselijke som van vijfhonderd gulden, wat in koopkracht tegenwoordig overeenkomt met vijf à zesduizend euro.¹¹ Uiteindelijk leverde hij twee gedichten. De openingsverzen van het eerste gedicht, 'Feestzang' getiteld, luiden:

Tusschen Waringin's en rijzige Palmen,
Vrolijk bestraald door den zonnigen dag,
Hoog boven bloemen en groenende halmen,
Wappert vol fierheid de Neêrlandsche vlag.¹²

In het programmaboekje van de festiviteiten dat voor de gelegenheid werd samengesteld, komt dit nationalistische discours verder tot uiting in de daaropvolgende verzen: Tollens' 'Wien Neêrlands bloed'. Daarna komt Hofdijks tweede bijdrage, 'Batavia gegrondvest. Feest-cantate voor gemengd koor met orkest', waarvoor de Belg C.J. Souweine (eertijds dirigent in Batavia) de muziek componeerde.¹³ De cantate verhaalt hoe de Portugezen, Engelsen en Jakatranen worden verdreven door de Nederlanders. De boodschap van het gedicht vinden we samengevat in deze regels: 'Neêrland zou geen Neêrland wezen, / En zoo hoog niet zijn gerezen, / Zonder helden als zijn Coen!'¹⁴

Van 1875 tot 1878 publiceerde Hofdijk zijn *Lauwerbladen uit Neêrlands gloriekrans*, een bundeling van bijna vijftig teksten die bijzondere momenten memoreren uit de vaderlandse geschiedenis. Ook door deze schetsen slingert zich de gordel van smaragd. De stichting van Batavia wordt ditmaal behandeld in het hoofdstuk 'De stad der palmboomen', terwijl het hoofdstuk 'Amsterdam aan de Tjiliwong' het dagelijkse stadsleven schildert. In 'Het blinde kind' beschrijft Hofdijk de Derde Javaanse Successieoorlog (1749-1755) en in het hoofdstuk 'Hurrah for the Dutch' staat hij uitgebreid stil bij de aanleiding en het verloop tot dusver van de

Batavia in W.J. Hofdijk's work', *Dutch Crossing* 36, nr. 3 (2012): 216-27.

- 11 Jacob Smit, red., *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet* (Groningen: H.D. Tjeenk Willink, 1972), 1:671.
- 12 Willem Hofdijk, 'Feestzang', in *Gids voor de feestviering ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van Batavia, op Zaterdag, Maandag en Dingsdag, 29 en 31 Mei en 1 Junij 1869* (Batavia: H.M. van Dorp, 1869), 12.
- 13 In april 1872 werd de cantate nog opgevoerd in Gent, Souweines geboortestad. Zie 'Concert van he[t] Willems-Genootschap', *Het Volksbelang*, 13 april 1872, 3.
- 14 Willem Hofdijk, 'Batavia gegrondvest. Feest-cantate voor gemengd koor met orkest. Woorden van W.J. Hofdijk, muziek van C.J. Souweine', in *Gids voor de feestviering ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van Batavia, op Zaterdag, Maandag en Dingsdag, 29 en 31 Mei en 1 Junij 1869* (Batavia: H.M. van Dorp, 1869), 32.

Atjehoorlog die sinds 1873 woedde.¹⁵ Het ambitieuze epische gedicht *In 't harte van Java* kwam dus niet zomaar uit de lucht gevallen.

HISTORISCHE LANDSCHAPPEN

54

Hofdijks aandacht voor Java's verleden wortelde ongetwijfeld in zijn romantische temperament dat zich uitte in de evocatie van historische taferelen met het accent op de geschiedenis als 'beleving'. Deze 'beleving' moest tot stand komen door een consequent volgehouden appèl aan het gevoel. De bundel *Historische landschappen* die hij in 1856 publiceerde en die is samengesteld uit negen prozavignetten met veel aandacht voor de Nederlandse prehistorie, is een geschikt startpunt om Hofdijks latere Indische werk beter begrijpen. In *Historische landschappen* wordt de lezer uitdrukkelijk voorgehouden dat het reflecteren over '*het leven in den tijd buiten u*' een goddelijk voorrecht is dat de mens van de dieren onderscheidt: 'Zie: het doorschouwen der eeuwigheid is [Gods] eigendom alleen; den blik in de toekomst heeft Hy zich-zelfen voorbehouden; het terugzien op het verledene [sic] heeft Hy ook den mensch toegestaan'.¹⁶ Bovendien is dit terugblikken niet beperkt tot 'één plek alleen, begrensd door den bekrompen cirkel van uwen oogstraal' maar kan het blikveld 'de geheele aarde' beslaan.¹⁷ Hofdijk besluit zijn betoog met de bewering dat 'de genieting der natuur-schoonheid, innig verbonden aan de beoefening der geschiedenis' niets minder is dan 'het vervullen van een ernstigen plicht'.¹⁸ Interesse voor het verleden en aandacht voor het buitenleven verkrijgen voor hem een gewijde dimensie. Met instemming citeert hij de oudheidkundige Nicolaas Westendorp: wie de natuur en de relictten van een ver verleden de rug toekert, 'getuigt van een bekrompen oordeel, van gebrek aan vaderlandsliefde'.¹⁹

Historische landschappen expliciteert niet alleen de beginselen van de historiserende blik die ook *In 't harte van Java* kenmerkt, maar onthult tevens hoe Hofdijk de zaken concreet heeft aangepakt. Een vergelijking tussen het eerste prozavignet in *Historische landschappen*, 'Het Hunebed te Rolde', en de tweede canto in het Indische gedicht maakt immers duidelijk dat Hofdijk in zijn uitbeelding van

15 Willem Hofdijk, *Lauwerbladen uit Neêrlands gloriekrans*, 2 delen ('s-Gravenhage: Joh. Ijkema, [1875-1878]). De genoemde hoofdstukken komen respectievelijk voor in 1:191-207 en 2:60-69, 131-42 en 284-306.

16 Willem Hofdijk, *Historische landschappen* [2e druk (Delft: Van Gessel, 1858)], 8. De eerste druk van *Historische landschappen* (1856) bij uitgever Kruseman in Haarlem werd gevolgd door een herdruk in 1858 bij de Delftse uitgever Van Gessel. Een nieuwe uitgave verscheen in 1864 bij Van Kesteren in Amsterdam. In 1873 zorgde de uitgever Funke, eveneens gevestigd in Amsterdam, voor een herziene (uitgebreide) druk. Verdere referenties aan *Historische landschappen* verwijzen naar de ongewijzigde druk van 1858.

17 Ibidem, 8.

18 Ibidem, 9.

19 Ibidem, 23.

het nimmer aanschouwde Java kon terugvallen op een hem vertrouwd narratief stramien. In 'Het Hunebed te Rolde' keert de lezer vijftieng eeuwen in de tijd terug naar wat de schrijver 'het Nederlandsch Egypte' noemt, het geheimzinnige Drenthe.²⁰ Er klinkt 'demoniesch gehuil' want 'op een open woudplein [...] kampen een monsterachtige bruine beer en een reusachtige woudstier op dood en leven'.²¹ Hofdijk trakteert zijn lezers op een plastische beschrijving van de kervende klauwen, de haarplukken, de vlokken schuim en de lillende ingewanden die naar buiten woelen. Deze bloederige strijd in het voorhistorische Drenthe vindt zijn equivalent in sterk gelijklopende bewoordingen en beeldspraak in de tweede canto van *In 't harte van Java*, getiteld 'Een tweekamp'. De woudstier verschijnt hier nu als buffel en de bruine beer is getransformeerd tot tijger. De overeenkomsten tussen beide passages suggereren dat de dichter in zijn Indische werk greep probeerde te krijgen op zijn exotische stof door het onderwerp verhaaltechnisch uit te werken volgens procedés die hij eerder in zijn carrière met succes had toegepast.

EXOTISERENDE TENDENSEN

Hoewel Hofdijk voor zijn weergave van Indië volledig aangewezen was op indirecte kennis (kaarten, foto's, naslagwerken en reisverslagen), slaagt hij er niettemin in om op verschillende manieren authenticiteit te suggereren. Dit doet hij door juist in te zoomen op wat anders is en door het vreemde goed in de verf te zetten. In *In 't harte van Java* wemelt het bijvoorbeeld van de exotische toponiemen: vier canto's hebben de naam van een Javaanse vulkaan in de titel, vier andere zangen zijn genoemd naar een Javaanse stad.²² Daarnaast worden de plaatselijke fauna en flora in extenso beschreven. Hofdijk deed dit zo uitvoerig, ook in zijn twee andere Indische bundels, dat hij zich genoodzaakt voelde in *Dajang-Soembi* (1887) deze mededeling te doen in het 'Naschrift':

Een kennisrijke en smaakvolle vriend [...] maakte my de opmerking dat de schilderijen van Javaas natuur [...] wel wat breede plaats innamen.

Ik heb een andere overtuiging: tegenover den overweldigden rijkdom dier schoonheid ben ik ver beneden mijn onderwerp moeten blijven; ik ben sober – zoo niet arm geweest.²³

²⁰ Ibidem, 31.

²¹ Ibidem, 41.

²² De vier Javaanse vulkanen zijn I: Op den Lawoe, IX: Op den Slammat, XII: Aan den Wilis, XVIII: Naby den Keloet. Voor de vier Javaanse steden gaat het om III: Te Kediri, V: In Pabliangan, VI: Te Soerabaja, VII: Batavia.

²³ Willem Hofdijk, *Dajang-Soembi. Een Javaansche legende* (Amsterdam: Tj. van Holkema, 1887), 103.

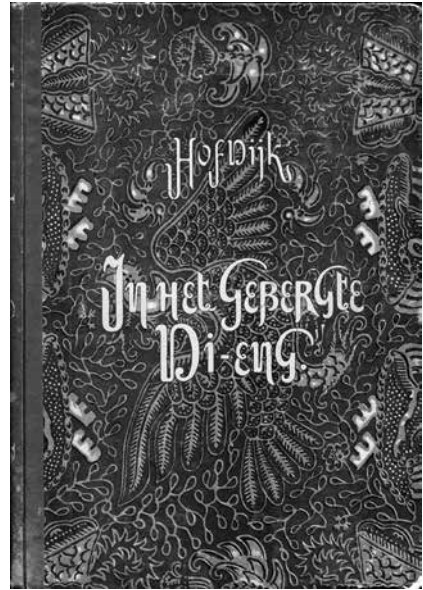
De wijdlopijge beschrijvingen zijn overigens geen exclusief kenmerk van de Indische bundels maar hangen samen met Hofdijks visie op de natuur, zoals vele jaren eerder uiteengezet in zijn *Historische landschappen*.

56

Een ander exotiserend procedé van *In 't harte van Java* zijn de motto's uit de Koran die elke zang inleiden. Daarbij wordt ook de soera aangegeven, een van de 114 hoofdstukken waaruit de Koran is opgebouwd. Canto XIX ('Ter helling') heeft bijvoorbeeld als motto: 'De ure des gericht's nadert, en reeds splijt zich de maan. De Koran, soera 54' (*HJ*, 150). De gedragen stijl van deze citaten sluit naadloos aan bij Hofdijks idioom maar zijn keuze voor de Koran als bron-tekst blijft toch opmerkelijk, zeker als we weten dat van de Koran pas in 1859 de eerste moderne Nederlandse vertaling verscheen.²⁴ Zal de poëtische kwaliteit van de citaten in het epische gedicht

allicht positieve associaties hebben opgeroepen, de islamitische priester Kadjoran, voor wie de rol van booswicht is weggelegd, bedient zich niettemin van diezelfde Koran om zijn verzet tegen de Nederlanders te onderbouwen.²⁵ Zijn opruiende taal tegenover het Nederlandse gezag is telkens weer ingekleed in religieuze beeldspraak die geen compromissen toelaat: islamieten hebben de plicht alle christenen uit Java te verdrijven. In de eerste canto al roept Kardjoran op tot strijd, conform aan de wil van Allah: 'gintsche / Hollanders', zo bezweert hij, 'zijn Hem [Allah] een walg in zijne oog'en' en 'Dáarom zal Hy ze verdelgen' (*HJ*, 4).

Het exotisme van Hofdijks Indische werk vinden we niet alleen inhoudelijk terug in de natuurbeschrijvingen en de motto's, maar wordt bijvoorbeeld in de

Afb. 3 Voorplat van *In het gebergte Dieng* (1884), Hofdijks tweede Indische bundel.

²⁴ De vertaler L.J.A. Tollens, procureur bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië en redacteur van de *Java-Bode*, stelt in zijn korte 'Aan den lezer' bij de vertaling dat de Koran 'niemand, die als ambtenaar, als officier, als koopman, als godsdienstleeraar of anderszins, met de inlandsche bevolking [van Nederlands-Indië] in aanraking komt, ten eenenmale onbekend [mag] zijn'. *Mahomed's Koran, gevolgd naar de Fransche vertaling van Kasimirski, de Engelsche van Sale, de Hoogduitsche van Ullmann en de Latijnsche van Maracci*, vert. L.J.A. Tollens (Batavia: Lange & Co., 1859), [v]. Hofdijks Korancitaten in *In 't harte van Java* wijken echter af van Tollens' vertaling.

²⁵ Voor een duidelijk voorbeeld, zie *HJ*, 48.

tweede Indische bundel ook op het materiële niveau versterkt. Voor- en achterplat van *In het gebergte Di-eng* (afb. 3) hebben het uitzicht meegekregen van gebatikte stof, een typisch Indonesische techniek om textiel te versieren. Een dergelijke boekverzorging zal enkele jaren later zijn culminatie vinden in de cover van *De stille kracht*, de Indische roman uit 1900 van Louis Couperus. Daarnaast doet ook de typografie met de ongewone krullen van Hofdijks tweede Indische bundel aan Javaanse schrifttekens denken.

UITHEEMSE VERZEN

57

Naast de zonet besproken exotiserende tendensen in het gedicht laat *In 't harte van Java* ook op een ander niveau een hang naar het vreemde zien. Verstechnisch koos Hofdijk voor een vorm die nauwelijks voorkomt in de traditionele Nederlandse dichtkunst. Hij schreef zijn verzen als klassieke – dit wil zeggen dactylische – hexameters, het antieke metrum dat onder meer Vergilius gebruikte in zijn *Aeneis* en Ovidius in zijn *Metamorfosen*. Toegepast op het Nederlands betekent dit dat een versregel bestaat uit zes versvoeten van hoofdzakelijk drie lettergrepen waarbij de eerste lettergreep van elke versvoet beklemtoond is. Binnen dit metrische schema zijn bepaalde afwijkingen toegestaan die er hier verder niet toe doen. Typisch is wel dat de laatste, zesde versvoet slechts twee lettergrepen telt waarvan minstens de eerste beklemtoond moet zijn. Het volgende voorbeeld – de openingsregels van canto IX – maakt het een en ander aanschouwelijk (beklemtoonde syllaben staan in vet, de afzonderlijke versvoeten zijn gescheiden door een verticale streep):

Ruw was de | **rotsige** | **weg** langs den | **westlyken** | **voet** van den | **Slamat**. (*HJ*, 75)

Hofdijk was er zich terdege van bewust dat de versvorm vreemd was aan de eigen traditie. In zijn voorwoord bij *In 't harte van Java* hanteert hij een opvallende woordkeuze om aan te geven dat dit metrum, na de nodige aanpassingen, toch geschikt kan zijn voor het Nederlands: ‘waar de Nederlandsche dichter een uitheemsch metrum inheemsch wenscht te maken, heeft hy ook rekening te houden met de eigenaartigheden [sic] zijner taale’ (*HJ*, vi). Voor Hofdijk hield dit in dat het ‘exotische’ metrum van de klassieke hexameter zich moest conformeren aan de weerbarstigheden van de moedertaal. Hij veroorloofde zich dan ook tal van metrische vrijheden in het gedicht, wat hem niet steeds in dank werd afgenomen.²⁶

Waren de hexameters meer dan een uiting van technische experimenteerlust? *In 't harte van Java* onderscheidt zich van Hofdijks eerdere epische gedichten door

²⁶ Zie onder meer de kritische opmerkingen in Verwey, ‘Iets over Hofdijk’, 6; en P.J. Veth, ‘Open brief aan den dichter W.J. Hofdijk ter gelegenheid van zijn 70sten verjaardag (27 Juni, 1886)’, *De Gids* 50, nr. 3 (1886): 141.

de exotische setting. Misschien wilde de dichter deze inhoudelijke breuk vers-technisch accentueren door de vertrouwde alexandrijnen van zijn vroegere werk in te ruilen voor wat hij uitdrukkelijk kwalificeert als ‘een uitheemsch metrum’.²⁷ In zijn voorbericht stelt hij zijn lezers niettemin gerust: hij heeft de antieke hexameter vrijelijk toegepast, in die mate zelfs dat de versvoeten niet eens meer opvallen. Bovendien ontbreekt het traditionele eindrijm volledig, net als in de klassiek-Latijnse poëzie. Hij beëindigt zijn voorwoord met dit verzoek: ‘Wat nu het ongewone van deze maat ten onzent betreft, geldt eenvoudig het gezonde woord van een onzer dichters uit de vorige eeuw – dat nog maar al te zeer verwaarloosd wordt: “Lieve Lezer! lees mijne vaerzen toch als proza!”’ (*HJ*, vi). Hofdijk noemt hem niet bij naam maar refereert hier ongetwijfeld aan Cornelis ten Hoet (1796-1832), notaris en dichter te Ubbergen (Gelderland). In 1827 bracht deze Ten Hoet het dramatische gedicht *Gustaaf en Amanda, of de dag der verlossing* uit. In zijn ‘Voorberigt’ wijst hij op zijn verrassende keuze voor klassieke hexameters.²⁸ Nadat Ten Hoet de kwestie verstechnisch behandeld heeft, volgt de zin die Hofdijk in licht gewijzigde vorm citeert: ‘Lieve Lezers, [...] Leest (bid ik u) het hiervolgende gedicht geheel natuurlijk en ongekunsteld, als of het proza ware’.²⁹

Hofdijk gaf aan zijn bundel die de exotische wereld van Indië evoceert een huiselijke dimensie door *In 't harte van Java* op te dragen aan Wilhelmina Frederika Horn (1822-1900) die in 1870, na de dood van zijn tweede vrouw, met hem in het huwelijk was getreden. Het is nuttig de opdrachtverzen integraal te citeren:

Het zal mijn zwanenzang wel zijn.
Daarom zij hy U opgedragen,
Die my des levens najaarsdagen
Verhelderd hebt met zonneshijn.

Ik heb U eindloos veel te danken
By 't hellen mijner levensbaan.
Neem dan mijn jongste cytherklanken
Als offer der erkentnis aan.
(*HJ*, [viii])

Deze opdrachtverzen bevatten misschien een subtile verwijzing naar Cornelis ten Hoet. In 1832 was Ten Hoet ernstig ziek geworden. Hij was nog in staat geweest

²⁷ Hofdijk liet zich bij zijn ongewone keuze inspireren door de metrische experimenten van de Oostenrijker Robert Hamerling (1830-1889) en diens epos in verzen *Der König von Sion* (1869). In zijn Voorbericht laat hij verder ook de naam van Carel Vosmaer (1826-1888) vallen.

²⁸ C. ten Hoet Jz., *Gustaaf en Amanda of de dag der verloving. (Een beschrijvend gedicht)* (Nijmegen: J.F. Thieme, 1827), iii.

²⁹ *Ibidem*, [x].

de druk voor te bereiden van zijn tweede bundel, maar overleed voor het werk uiteindelijk van de persen rolde. Dit postume werk draagt de titel *Cither-klanken, den vrede der ziele gewijd* (1832). Dat Hofdijks opdrachtgedicht in de voorlaatste regel naar 'cytherklanken' verwijst, kan gelezen worden als een signaal dat *In 't harte van Java* het sluitstuk zal worden van zijn dichterlijke carrière, net zoals *Cither-klanken* het oeuvre afsluit van Ten Hoet. Hiermee wordt het idee van een persoonlijk vaarwel, een 'zwanenzang' zoals uitgedrukt in de openingsregel van het opdrachtgedicht, versterkt. De rijk gestoffeerde tocht door het zeventiende-eeuwse Java krijgt aldus de status van een ultiem persoonlijk adieu.

ASSIMILERENDE TENDENSEN

Zoals eerder gezegd, bestond de Indische literatuur aan het eind van de negentiende eeuw hoofdzakelijk uit prozateksten. In haar *Nederlandse literatuur in het fin de siècle* onderscheidt Jacqueline Bel daarin twee tendensen: enerzijds naturalistische romans en verhalen waarin het idee van het noodlot en de degeneratie van de Europeaan in een hem vijandige, andere wereld centraal staan; en anderzijds het idealistische proza met positieve helden waarin de slechten gestraft worden en alle narigheden hun oplossing vinden in een happy end.³⁰ Ondanks deze twee tegengestelde tendensen hebben al deze werken toch enkele gemeenschappelijke kenmerken. Een van de belangrijkste overeenkomsten is dat deze Indische teksten focussen op de Europese (blanke) bovenlaag. De inheemse bevolking komt niet of nauwelijks aan het woord. Daarnaast bevatten vele van deze teksten kritiek op koloniale uitbuiting door de materialistisch ingestelde en vaak corrupte Nederlandse planter of bestuurder. Soms neemt de kritiek ambitieuzere vormen aan en worden het hele koloniale regime en het Nederlandse gouvernement beschuldigd van wanbeheer en winstbejag.

Ook hier neemt Hofdijks *In 't harte van Java* een aparte positie in. In zeker de helft van de zangen ligt de focus helemaal op de inheemse bevolking. We lezen over de gedachten van Javaanse prins en Javaanse priestervorsten, maar evengoed over Javaanse dorpsbewoners, zowel mannen als vrouwen. En we lezen niet alleen over hun gedachten en gevoelens maar we horen ook hun stem, want ze worden als sprekende personages opgevoerd. Vooral het feit dat Hofdijk de 'gewone' Javaan aan het woord laat in de nevenintridge – een liefdesverhaal tussen Sini en Krangsa – is opmerkelijk. Toen de achttienjarige Albert Verwey in mei 1884 *In 't harte van Java* besprak voor *De Amsterdammer*, roemde hij Hofdijk om zijn weergave van het volksmeisje Sini: 'Of Sini hier nu zoo bij uitstek Javaansch doet dat

³⁰ Jacqueline Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993), 305-6.

weet ik niet', maar ze is in elk geval een 'bevallige en flinke verschijning' en daarom 'een uitzondering in onze verzenlitteratuur'.³¹

Op het tweede punt – de uitdrukking van antikoloniale sentimenten – wijkt Hofdijks epos evengoed af van de meeste andere Indische teksten uit zijn tijd. Van kritiek op het koloniale bestuur is bij hem geen sprake, integendeel. Wat juist opvalt in Hofdijks gedicht is de constante verheerlijking van de Nederlandse aanwezigheid op Java. De slotverzen zijn in dit opzicht veelbetekenend. De interne Javaanse oorlog die alleen kon worden beslecht na Nederlandse inmenging is "t Voorspel eens nieuweren tijds – de macht van het West over 't Oosten: / Holands gezach had den hiel gepland in het harte van Java' (*HJ*, 165). Het belang van de regels blijkt al uit het feit dat ze woordelijk de titel van de bundel bevatten. Ze zijn niet alleen de climax van de hele intrige maar vormen de eigenlijke boodschap van het werk: in de geschiedenis van de archipel is 'de macht van het West over 't Oosten' een noodwendige én heilzame ontwikkeling.

Symptomatisch voor dit imperialistische standpunt is het terugkerende motief van het Wilhelmus. Het lied fungeert in het gedicht onmiskenbaar als metafoor voor de suprematie van de Nederlander ten opzichte van de Javaan. Het woord 'triumf' is nooit ver weg: 'Een trompetter / Schetterde er luide 't Wilhelmus, 't triomflied van Nederland' (*HJ*, 57); 'schetterend schalde / 't Koper hunner trompetters het 't harte verheffende Wilhelmus' (*HJ*, 58); 'Schaterend schallen de koopren trompetten het vrolyk Wilhelmus: / De echoos weergalmen alom de klanken van Neêrlands triomflied' (*HJ*, 101-2); "'t schettrend Wilhelmus / Prikkelde uit koopren trompet immer ten voortgang' (*HJ*, 125). In die desoriënterend andere wereld van Indië biedt het Wilhelmus voor de Nederlandse lezer een veilig houvast. Meer nog, met dit geschal, dat als een refrein terugkeert in de tekst, wordt Indië ondubbelzinnig uitgeroepen tot Nederlands grondgebied.

Dit brengt ons bij een saillante ambivalentie in de tekst. Hierboven heb ik erop gewezen dat Hofdijk het leven in de kolonie niet persoonlijk heeft ervaren, en om dit te compenseren, zijn gedicht lardeerde met gedetailleerde beschrijvingen van de Indische natuur en het Indische landschap die de illusie moesten wekken van een ooggetuigenverslag. Het gevaar bestond echter dat door deze lust tot exotiseren de gevoelsverbondenheid tussen moederland en kolonie onder spanning kwam te staan. Anders gezegd, wie uitsluitend scherpstelt op wat afwijkt, maakt de psychologische afstand tot het geobserveerde haast onoverbrugbaar groot. Wilden de Nederlanders Indië als deel van de natie blijven zien, dan mocht het evenwel niet ervaren worden als oncontroleerbaar anders. Het Wilhelmusmotief kon dan ook perfect de rol vervullen van vertrouwd en betrouwbaar baken in de bevreemdende wildernis van Java.

31 Verwey, 'Tets over Hofdijk', 5.

Hofdijk gebruikte hetzelfde procedé in zijn tweede Indische bundel, *In het gebergte Di-eng* (1884). Daarin valt een identiek geluid te horen: 'een psalm galmde fier over 't hoogvlak: / 't Hollandsch Wilhelmus, weerkaatst door de groene gebergten van Java'; '[waar het Nederlandse leger] / Steeds met warme borst het Wilhelmus als sein der viktorie / Schettrend deed schallen'; 'Maar edeler uiting weerklonk toen: / 't Hollandsch Wilhelmus weergalmde er met klank van trompetten en trommen, / Luid door 't gebergte weerkaatst als het lied der volkomen viktorie'.³² En tot slot:

Nu klonk een trillend geklank van schelle trompetten den zwervers
Eensklaps in 't oor als een liefelyk lied van verlossing en redding:
't Was het Wilhelmus der Hollanders, 't eeuwige volkslied, in 't gloeiend
Oosten weerschallend [...]
't Neerlandsch gemoed ontgloeiend, bezielend, begeestrend tot daden.³³

Het inheems maken van wat uitheems is, werd nog opgedreven in deze tweede Indische bundel door de klassieke dactylische hexameters te combineren met een wezenlijk kenmerk van de Oudgermaanse poëzie: stafrijm of alliteratie. Oudgermaanse poëzie is rijmloos maar ontleent zijn sonoriteit aan de herhaling van dezelfde medeklinkerklanken aan het begin van verschillende lettergrepen binnen dezelfde regel.³⁴ Een contemporaine recensent legde inderdaad een expliciete link tussen Hofdijks Indische verzen en de Oudgermaanse dichtkunst: 'Het gedicht is eene aaneenschakeling van alliteratiën, waarbij het [Oudhoogduitse] Hildebrandtslied of het "Wagalaweia, wogende Welle," van Wagner, flauwe proeven zijn'.³⁵ De verwijzing naar Wagners opera's bindt Hofdijks gedicht nog sterker aan het Germaanse cultuurerfgoed.³⁶ Zoals de openingsverzen van de canto 'Safira' laten zien, overdreef de recensent nauwelijks in zijn karakteristiek (allitererende medeklinkers vet):

Slingerend **s**luipt, als het **p**aallooze **p**ad in een **d**onkeren **d**oolhof,
Tusschen den **p**rachtigen **P**rahoë, gekroond met zijn **w**eeldrige **w**ouden,
En den met d'asch**g**rauwen **w**and telkens zijn **g**rillige **o**mgroening
Brekenden **b**erg Pakoedjo, de weg naar het rijzige hoogvlak
Diëng.³⁷

³² De drie citaten zijn terug te vinden in Hofdijk, *In het gebergte Di-eng*, 129, 168, 171-72.

³³ Ibidem, 178.

³⁴ Een jaar voor de publicatie van Hofdijks bundel had Marcellus Emants dit principe al toegepast in zijn spraakmakende epische gedicht *Godenschemering* (1883), geïnspireerd op de *Edda* en de Noordse mythologie.

³⁵ Scaramouche, 'In het gebergte Di-eng, door W.J. Hofdijk', *De Amsterdammer*, 11 januari 1885, 9.

³⁶ 'Wagalaweia' komt uit de opera *Das Rheingold*, de frase 'wogende Welle' uit *Siegfried*.

³⁷ Hofdijk, *In het gebergte Di-eng*, 43. Ook in *In 't harte van Java* zijn allitererende passages

Het resultaat is een merkwaardig hybridisch kunststuk: het 'uitheemsche metrum' van de hexameter is gebleven maar tegelijkertijd verschijnt Java's woekerende wildernis binnen het gareel van het Germaanse stafrijm. Zo bezien, lijkt het alsof Hofdijk het exotische althans gedeeltelijk heeft geassimileerd in de eigen, vaderlandse literaire traditie. Immers, eeuwen geleden zal vergelijkbaar stafrijm hebben weerklonken rond de kampvuren in de historische landschappen van Nederland.³⁸ De dichter had al eerder een eigen proeve van dergelijke 'rijmstaven' gegeven waarbij de 'vorm van den alouden Germaanschen heldenzang' zo getrouw mogelijk werd nagebootst, dit wil zeggen met inachtneming van 'de gelijkheid der aanvangs-letters van de verschillende, sterkstbetoonde lettergrepen in een vaers'. Dit alliterende, rijmloze 'Germaanse' gedicht (151 verzen), dat Hofdijk in de mond legt van een Fries uit 'voor-historische tijd', besluit het eerste deel van het zesdelige *Ons voorgelacht, in zijn dagelyksch leven geschilderd* waarvan de eerste druk was verschenen in 1858-1864.³⁹ *In het gebergte Di-eng* illustreert hoe het exotische Indië via verstechnische procedés geparenteerd kon worden aan dit Nederlandse voorgelacht.

EEN ONTERECHE LAUWERKRANS

Dit alles brengt ons bij de vraag over de aanleiding en vooral de bedoeling van *In 't harte van Java*. In de secundaire literatuur is meermaals geopperd dat Hofdijk zich voor Indië begon te interesseren toen zijn zoon dienst nam in het leger en naar de kolonie werd gestuurd. Representatief is de opmerking van K. ter Laan in zijn *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (1952): 'Toen Hofdijks zoon in Indië was, bracht hij een Indische bibliotheek bijeen; zo kwam hij er toe epische werken te dichten, die in Indië spelen'.⁴⁰

Deze voorstelling van zaken is echter onhoudbaar. In 1874 publiceerde Hofdijk in *Aurora's jaarboekje* een gedicht getiteld 'Een tweekamp. (Fragment uit

aanwezig (bijvoorbeeld het begin van canto 1x) maar Hofdijk gebruikt dit stijlmiddel nog niet zo systematisch als in de tweede bundel.

- 38 Met dien verstande dat in het Oudgermaanse (vierheffings)vers normaal gezien slechts een allitererende klank per regel voorkomt.
- 39 Willem Hofdijk, *Ons voorgelacht, in zijn dagelyksch leven geschilderd*, 2e druk (Leiden: Van den Heuvell & Van Santen, 1873), 1:274, 270. Hofdijks epische gedicht met Germaans vierheffingsvers staat op pp. 271-74.
- 40 K. ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*, 2e, vermeerderde druk (Den Haag/Djakarta: G.B. van Goor Zonen, 1952), 222. Zie bijvoorbeeld ook Catharina Bruining: sinds Hofdijks oudste zoon 'voor Indië teekende [...], toefden zijn gedachten in het verre land en zóózeer was hij daarmee vervuld, dat hij nog na zijn 62^e jaar met behulp van kaarten, teekeningen en een schat van boeken zich zette tot een grondige bestudering van Java. Zijn drie boeken over Indië hebben daaraan hun ontstaan te danken'. Catharina Bruining, 'Willem Hofdijk Jacobsz. 27 Juni 1816-1916', *Den Gulden Winckel* 15, nr. 7 (1916): 107.

Afb. 4 Titelpagina van *Aurora. Jaarboekjen voor 1874* waarin 'Een tweekamp' verscheen, de eerste aanzet tot zang II van *In 't harte van Java*.

een epiesch gedicht). Het beschrijft het gevecht op leven en dood tussen een tijger en een buffel op Java waarover ik hierboven al kort gesproken heb. De toevoeging tussen haakjes in de titel geeft aan dat dit een fragment is uit een langere tekst waaraan Hofdijk toen werkte, ongetwijfeld *In 't harte van Java*.⁴¹ Kennelijk

⁴¹ Hofdijk verwijst in het voorwoord van *In 't harte van Java* zelf naar deze voorpublicatie in *Aurora*. Van *In 't harte van Java* verscheen ook nog een fragment in *De Gids* met een gelijklopende ondertitel als de *Aurora*-publicatie. Zie Willem Hofdijk, 'Aan Javaas zuidwest-kust. (Fragment van een epiesch gedicht)', *De Gids* 45, nr. 2 (1881): 337-40. In *De Gids* gaat het om de openingspagina's van Canto X, 'Ter Zuidwest-kust'.

was de dichter al in 1874 begonnen met zijn epos, zeven jaar voor de volledige tekst werd gepubliceerd. In 1874 was zijn zoon pas zestien jaar oud en nog niet in militaire dienst. Het duurde nog tot september 1878 voor Hofdijk junior toetrad tot het Nederlands-Indische leger.⁴² Er moet dus een andere reden geweest zijn waarom Hofdijk een uitgesproken belangstelling kreeg voor Indische stof.

64

Zelf deelt de auteur in zijn voorwoord van *In 't harte van Java* mee dat het zesde deel van J.K.J. de Jonges studie over *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië* hem de impuls gaf het 'door onze dichters vernalatigde Java' als onderwerp te kiezen voor zijn verzen (*HJ*, [v]). Politieke gevoeligheden omtrent het koloniale bestuur zullen deze initiële impuls verder kracht hebben bijgezet. De manier waarop Hofdijk met zijn bronnenmateriaal is omgesprongen, levert hiervoor cruciale vingerwijzingen. Deel 6 (1872) en deel 7 (1873) van De Jonges koloniale geschiedenis houden zich uitvoerig bezig met de Eerste Javaanse Successieoorlog. Van Mangkoerat I, de keizer die tijdens deze oorlog kwam te overlijden, wordt een gedetailleerd portret gegeven. De Jonge memoreert hoe de keizer gewoonlijk zijn dagen in de kraton sleet: 'Hanengevechten bijwonen, als ware hij een Maleijer, vliegers doen oplaten en met zijne talrijke vrouwen in vadsigheid den tijd doorbrengen, dezen [sic] waren [zijn] voornaamste bezigheden'.⁴³ In zijn gedicht neemt Hofdijk dit gegeven over. Een van Mangkoerats zonen is aan het woord: 'hanengevechten en vliegers-oplaten, hartstochtelyk / Steeds mijn heer vader tot hiertoe zoo lief' (*HJ*, 9). De negatieve kwalificaties die De Jonge aan deze activiteiten verbindt, zijn hier volledig geweerd of verbloemd omgezet in hartstocht.

Een nog treffender voorbeeld van Hofdijks aanpassingen houdt eveneens verband met de persoon van de oude keizer. In zijn historiografie laat De Jonge van diens morele karakter geen spaander heel: 'Om in de geschiedenis vorsten te vinden, die dezen Mangkoe-rat overtreffen in bloeddorst en nietswaardigheid, zou men moeten terug keeren tot de geschiedenis der slechtste Romeinsche keizers'.⁴⁴ Enkele pagina's verder klinkt het: 'Hij moordde niet alleen uit wraak, uit gramschap, hij moordde voor zijn genoegen'.⁴⁵ In Hofdijks karakterschildering vinden we hiervan geen woord terug. Bij hem is de keizer 'een grijzaart, / Vriendlyk, zacht, ja gedwee' (*HJ*, 7).⁴⁶ Het contrast met De Jonge, door Hofdijk zelf geïdentifi-

⁴² Zoon Willem Jacob, geboren op 11 maart 1858, 'nam op 18-jarigen leeftijd vrijwillig dienst en teekende over bij het leger in Oost-Indië, September 1878'. Frederiks, 'Levensbericht van Willem Hofdijk, Jacobsz.', 234.

⁴³ J.K.J. de Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië. Verzameling van onuitgegeven stukken uit het oud-koloniaal archief*, deel 6 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff; Amsterdam: Frederik Muller, 1872), xcix.

⁴⁴ *Ibidem*, xcvi.

⁴⁵ *Ibidem*, xcviij.

⁴⁶ Deze woorden, net als de vorige, worden uitgesproken door prins Anoem, zoon van de keizer, die er op dat ogenblik nog aan denkt in opstand te komen tegen zijn vader en de Nederlanders te verjagen.

ceerd als een van zijn voornaamste bronnen, kan nauwelijks groter zijn. Wat is de reden geweest voor deze radicale aanpassingen?

De historische Mangkoerat zag de Nederlanders als bondgenoten in zijn pogingen de macht van zijn dynastie te bestendigen. Hij was de Vereenigde Oost-Indische Compagnie dus geenszins ongenegen. De inschikkelijkheid van de keizer was er echter de oorzaak van dat een deel van de Javaanse bevolking hem als een trouweloos leider zag en tegen hem begon te rebelleren.⁴⁷ Hofdijk had een andere kijk op de zaak: in zijn gedicht geeft de keizer, door zijn erkenning van het gezag van de Nederlanders op Java, blijk van gezond verstand. Dat de volgens Hofdijk volstrekt onkreukbare VOC uiteindelijk de kant van Mangkoerat en diens nakomelingen koos, noopte hem er verder toe de keizerlijke wreedheden te verdoezelen. Dit alles kan verklaren waarom de dichter, in weerwil van het door hem giconsulteerde bronnenmateriaal, Mangkoerat niet afschildert als een gewetenloze tiran.

Ondanks zijn zelf verklaarde bewondering voor *In 't harte van Java*, nam de Leidse hoogleraar en Indiëspecialist Pieter Johannes Veth aanstoot aan een dergelijke verdraaiing van de historische feiten. In een open brief ter gelegenheid van Hofdijks zeventigste verjaardag schreef hij:

Met het gebruik door u van de Javaansche geschiedenis gemaakt, ben ik niet zoo onvoorwaardelijk ingenomen. Hoever een dichter gaan mag in de vrijheid om, naar de ware of vermeende eischen van zijn gedicht, de historische personen te verknedden en de feiten te vervormen, is een moeilijke vraag, waarover ik later gaarne met u van gedachten zal wisselen, doch welke behandeling mij hier te ver zou voeren. Ik veroorloof mij thans alleen op te merken, dat gij daarin zeer ver gegaan zijt, [en dat gij] uit den zeer eenzijdig voorgestelden afloop ten onrechte een lauwerkrans vlecht voor de Oost-Indische Compagnie.⁴⁸

'Holland, het kleine gewest, had zich krachtvol een waereld veroverd', zo besluit Hofdijk zijn tweede Indische bundel, *In het gebergte Di-eng*.⁴⁹ Maar de exotische wereld die hij oproept blijkt bij nader toezien een misleidend construct, een uitvloeisel van een compromisloze verheerlijking van het nationale verleden en de eigen volksaard. Hofdijk mag dan wel bezield zijn geweest met een voorliefde voor historische onderwerpen, Veths brief suggereert dat voor de dichter de historische waarheid ondergeschikt bleef aan de bevordering van Neêrlands glorie.

47 Voor Prins Anoem bijdraait en de zijde kiest van de Nederlanders, levert hij, daartoe aangemoedigd door de priester Kadjoran, deze kritiek op zijn vader, de keizer: 'Voor de Hollanders opent hy de ooren - / D'onzen spart hy ze toe. Dat is Javaas verderf' (*HJ*, 7).

48 Veth, 'Open brief aan den dichter W.J. Hofdijk', 140.

49 Hofdijk, *In het gebergte Di-eng*, 181.

ACTUALISERENDE TENDENSEN

66

Met *In 't harte van Java* lijkt Hofdijk zich af te zetten tegen bepaalde ontwikkelingen binnen de koloniale politiek in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Het politieke debat over het bestuur in Indië werd toen in belangrijke mate overheerst door de Atjehoorlog. Terwijl sommigen het opstandige sultanaat op Noord-Sumatra definitief onder Nederlandse controle wilden brengen, pleitten anderen voor een minder interventionistische aanpak. Van die tweede optie moest Hofdijk niets weten. Hij vreesde een escalatie die zou leiden tot het volledige verlies van de kolonie. Hofdijks artikelenreeks over de stichting en groei van Batavia die in 1887-88 in *De Gids* werd gepubliceerd, eindigt met een dramatisch orgelpunt: het schrikbeeld dat het moederland wel eens 'het kostbaar kleinood [zou kunnen] verspelen' door de 'heilooze inmenging der Tweede Kamer van de Staten-Generaal – met hare zoogenaamde "Indische specialiteiten" [specialisten]'.⁵⁰ Niet toevallig verschenen deze artikelen in *De Gids*. Zoals Remieg Aerts heeft beargumenteerd, was na 1875 ook in het liberale tijdschrift een meer imperialistisch vertoog dominant geworden dat het 'behoud en het economische rendement van de koloniale bezittingen' voorstond.⁵¹ Vanaf de jaren 1880 kwamen in het tijdschrift bijna alleen nog voorstanders van een strenge, militaire aanpak aan het woord.

Hofdijk had zijn onverzettelijke standpunt ten aanzien van de koloniale bezittingen al eerder kenbaar gemaakt in zijn *Lauwerbladen uit Neêrlands gloriekrans*. Het einde van het hoofdstuk 'De stad der palmboomen' preludeert op wat hij tien jaar later in *De Gids* zal schrijven:

Afb. 5 Voorplat van *Lauwerbladen uit Neêrlands gloriekrans* (1875-1878) waarin herhaaldelijk wordt stilgestaan bij episodes uit de koloniale geschiedenis.

50 Willem Hofdijk, 'Drie stadiën op den wordingsweg van Batavia. 1683', *De Gids* 52, nr. 2 (1888): 170.

51 Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift 'De Gids'* (Amsterdam: Meulenhoff, 1997), 439.

flux [...] verrees Batavia, dat als hoofdstad van Insulinde de kostelykste paerel blijft aan Neêrlands kroon – zoolang het uit onkunde en wanbegrip niet baldadig zal worden verspeeld door de Vertegenwoordigers van dat gedeelte des Nederlandschen volks, dat wel den kiezers-*census* betaalt, maar voor een groot gedeelte de jammerlykste getuiigenis [sic] aflegt van kiezers-*geschiktheid*.⁵²

Het hoofdstuk 'Hurrah for the Dutch', eveneens uit *Lauwerbladen*, laat ons toe de bovenstaande, enigszins cryptische uitspraken te decoderen. In dit hoofdstuk citeert Hofdijk een (anonieme) afgevaardigde van de Tweede Kamer die openlijk had beweerd dat de oorlog tegen de Atjehers onvoldoende gerechtvaardigd was. Een ander Kamerlid was van mening dat Nederland 'zich zonder noodzaak [...] in den oorlog heeft gestort'. Een derde door Hofdijk met misprijzen geciteerd Kamerlid had zelfs gesuggereerd dat het conflict eenvoudigweg kon worden beslecht 'door het aanbieden van geschenken' aan de sultan.⁵³ In Hofdijks optiek waren dit allemaal uitingen van laakbare zwakte. Er was volgens hem geen andere oplossing dan een 'door Nederland verplichte *op-zijn-plaats-zetting* van den roofstaat Atjih'.⁵⁴ Zijn advies was simpel:

De Regeering volharde bedaard, maar dan ook krachtdadig; het Indische leger handhave zijn roemrijken naam – en de brullende tyger van Atjih zal den grimmigen kop *moeten* buigen onder den machtigen klaauw van den Nederlandschen Leeuw.⁵⁵

Hofdijk wilde er in zijn Indische poëzie voor zorgen dat het bestaansrecht van de 'roemrijken naam' van het Nederlandse militaire apparaat in Indië niet zomaar vergeten zou worden. Het schallende Wilhelmus in zijn verzen dat de territoriale successen uit het koloniale verleden markeerde, moest de eigentijdse Nederlander opnieuw opzweepen tot daadkracht. Bovendien meende Hofdijk dat een gepast militair ingrijpen de Indonesiërs zelf alleen maar ten goede kon komen. Tijdens zijn voorbereidende lectuur voor *In 't harte van Java* had de dichter bij De Jonge immers gelezen hoe de Javanen doorgaans beter werden behandeld door de Nederlanders dan door hun eigen leiders. *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië* typeert Mangkoerat als een schakel 'in eene reeks van ellendelingen' waartegen alleen de Oost-Indische Compagnie soelaas had geboden en de inlanders 'herademing' had gebracht. De Jonge trok dit door naar de situatie in het heden. Voor de inheemse bevolking, aldus de historicus, is 'de Nederlandsche heerschappij, zooals die thans wordt uitgeoefend, een gelukstaat [...], vergeleken bij dat,

⁵² Hofdijk, *Lauwerbladen uit Neêrlands gloriekrans*, 1:207.

⁵³ Ibidem, 2:297-98.

⁵⁴ Ibidem, 2:305.

⁵⁵ Ibidem, 2:306.

wat de Javaan onder zijne eigene vorsten te lijden heeft gehad'.⁵⁶ Hofdijk maakte dergelijke opvattingen tot de zijne. Via zijn verzen wilde hij overbrengen hoe de Javaan alleen kon floreren onder kundige, dit is Nederlandse, leiding. Het verloop en de (door hem opgesmukte) uitkomst van de Javaanse Successieoorlog bleken prima te voldoen als historisch bewijsstuk om deze stelling te onderbouwen.

68

Aan het eind van Hofdijks verdichting van deze episode uit de koloniale geschiedenis is een 'natuurlijke' orde tot stand gekomen waarin Java onder het weldadige gezag van de Nederlanders is gebracht: tijdens een van de militaire expedities rijdt de nieuwe keizer Anoem 'nevens / 't Hollandsche Krijgshoofd, gelijk een gehoorzame zoon, die zijns vaders / raadgeving vriendelyk vraagt' (*HJ*, 96). In dit licht is het Korancitaat bij de slotzang (XX) veelbetekend. De Nederlander in Indië krijgt namelijk via associatie een goddelijke status toegemeten: 'Zy, die hun Heer gehoorzamen, worden schitterend beloond; zy echter, die niet gehoorzamen, zullen zich niet voor de straf kunnen vrijwaren. Een vreeselyke verandwoording wacht hun. (De Koran, soera 13)' (*HJ*, 160). Terwijl de priestervorst Kadjoran zich in het gedicht herhaaldelijk beroept op de Koran om de Javanen op te stoken tegen de Nederlanders, lijkt Hofdijk nu aan het slot diezelfde Koran te gebruiken om de Nederlandse heerschappij op Java te legitimeren. De teneur van het motto laat aan duidelijkheid niets te wensen over: wie in de zeventiende eeuw gehoorzaam luisterde naar de ordinanties van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie bleef gespaard, de rest is roemloos ten onder gegaan. Uit Hofdijks voorstelling van zaken spreekt het verlangen de toestand van 1680 geactualiseerd te zien waarbij de zeventiende-eeuwse krijgsoverwinningen de functie moesten vervullen van exemplum voor de eigen besluiteloze generatie.

Met de bundel die hij bij publicatie voor zijn zwanenzang had gehouden, lijkt Hofdijk dus een grootse, nationalistische geste te hebben geambieerd. Trouw aan de beginselen in zijn *Historische landschappen* liet hij het (Javaanse) natuurschoon inspireren tot bewondering en de (koloniale) geschiedenis prikkelen tot trots en dankbaarheid. 'Datgene, hetwelk ons eerst vreemd toescheen, zal zich ons vertoonen als naauw aan ons vermaagschapt. Wy zullen ons-zelf te rug vinden in de tooneelen der oude waereld', zo had hij eerder op gezag van Nicolaas Westendorp in *Historische landschappen* beweerd.⁵⁷ Het is een uitspraak die in hoge mate toepasbaar is op Hofdijks Indische poëzie. Bovenal laten zijn Indische verzen zich lezen als een repliek op de stemmen die opriepen tot verzoening en het vieren van de teugels in de kolonie. Volgens Hofdijk moesten de banden met de kolonie net sterker worden en hij liet niet na deze overtuiging in woord en geschrift te belijden. In *'t harte van Java* moest de Oost opnieuw een onvervreemd-bare plaats bezorgen in het hoofd én het hart van het Nederlandse leespubliek.

⁵⁶ Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië*, xcvi.

⁵⁷ Hofdijk, *Historische landschappen*, 23.

BIBLIOGRAFIE

- Aerts, Remieg. *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift 'De Gids'*. Amsterdam: Meulenhoff, 1997.
- Bel, Jacqueline. *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993.
- Berg, Willem van den, en Piet Couttenier, red. *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Hofdijk, Willem. *In 't harte van Java*. Amsterdam: Scheltema & Holkema, 1881.
- . *In het gebergte Di-eng*. Beverwijk: D.S. Slotboom, [1884].
- . *Dajang-Soembi. Een Javaansche legende*. Amsterdam: Tj. van Holkema, 1887.
- Laan, K. ter. *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. 2e, vermeerderde druk. Den Haag: G.B. van Goor Zonen, 1952.
- Nieuwenhuys, Rob. *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. 2e, verbeterde druk. Amsterdam: Querido, 1973.
- Steyaert, Kris. 'Batavia as patria. Literary representations of Batavia in W.J. Hofdijk's work', *Dutch Crossing* 36, nr. 3 (2012): 216-27.